

3ος Πανελλήνιος Μαθητικός Δοκιμίου «Ελευθέριος Βενιζέλος»

Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ

Θεσσαλονίκη 2022 – 2023

Καραβασίλης Δημήτρης

Υπεύθυνος Καθηγητής: Χατζάκης Δημήτρης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>ΕΙΣΑΓΩΓΗ</i>	3
<i>ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ</i>	3
Στην Ελλάδα.....	3
Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.....	4
<i>ΣΤΟΝ ΔΡΟΜΟ ΓΙΑ ΤΗ ΛΩΖΑΝΝΗ</i>	4
Η ανακωχή των Μουδανιών.....	5
<i>Η ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ</i>	5
Συμμαχικά συμφέροντα.....	6
Διεθνές κλίμα.....	6
Χαράζοντας τον χάρτη.....	6
Χερσαία Σύνορα.....	6
Θαλάσσια σύνορα.....	6
Το πληθυσμιακό ζήτημα.....	8
Το πρόβλημα των αιχμαλώτων.....	9
Οικουμενικό Πατριαρχείο.....	9
Η πολεμική αποζημίωση.....	9
Διεθνή θέματα.....	10
<i>Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΘΗΚΗΣ</i>	10
Εθνική Ιδεολογία.....	10
Εξωτερική Πολιτική.....	10
1923-1955.....	10
1955-1974.....	10
1974 – σήμερα.....	11
Δημογραφικά Δεδομένα.....	11
Οικονομία – Κοινωνία - Πολιτική.....	11
<i>ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ</i>	12
<i>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</i>	13

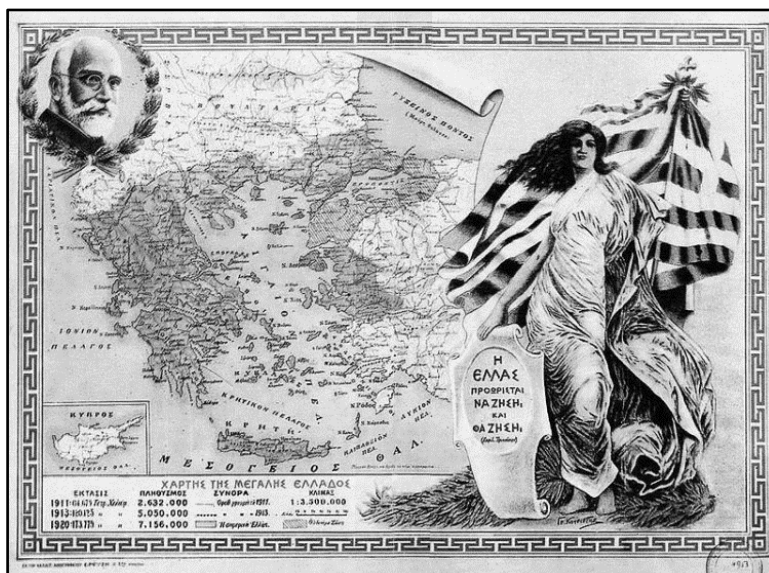
ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πριν 6 περίπου χρόνια ανακάλυψα τυχαία στο σπίτι της γιαγιάς μου ένα σκονισμένο σημειωματάριο που ανήκε στον πατέρα της, πρόσφυγα από την Ανατολική Θράκη. Υποκύπτοντας σε μια εύλογη περιέργεια, ξεκίνησα να το διαβάζω. Λίγες ώρες μετά, απόλυτα συνεπαρμένος, ολοκλήρωσα την ανάγνωση και διαπίστωσα ότι εντός της αφήγησης υπήρχαν διαρκείς αναφορές στην ανακωχή των Μουδανιών και στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης. Οι πενιχρές ιστορικές μου γνώσεις επέβαλλαν ένα ταξίδι στην απέραντη βιβλιοθήκη του διαδικτύου. Και κάπου εκεί άρχισε η σύγχυση. Με έκπληξη διάβασα πως οι Τούρκοι, ενώ ηττήθηκαν στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, εμφανίστηκαν στις διαπραγματεύσεις ως νικητές. Ακόμη, ο προπάππος μου κατηγορούσε συχνά Γάλλους, Ιταλούς ακόμη και τους Άγγλους. Κι όμως, εγώ θεωρούσα πως οι χώρες αυτές υπήρξαν σύμμαχοι της Ελλάδας στον Παγκόσμιο Πόλεμο. Διάβασα, επίσης, για τη θετική συμβολή του Ελευθέριου Βενιζέλου στις διαβουλεύσεις, ωστόσο πίστευα ότι ο Κρητικός πολιτικός είχε αποσυρθεί από τη δημόσια ζωή μετά το 1920. Κατάλαβα, λοιπόν, πως το ζήτημα της συνθήκης της Λωζάννης είναι εξαιρετικά σύνθετο, καθώς σπονδυλώνεται πάνω σε διαδοχικές αντιθέσεις. Αντιθέσεις, όμως, όπως αποδείχθηκε, μόνο φαινομενικές. Η παρούσα μελέτη επιχειρεί όχι μόνο να ρίξει φως στο παρασκήνιο, ερμηνεύοντας αυτές τις αντιθέσεις, αλλά και να αναδείξει την καθοριστική επίδραση της Συνθήκης της Λωζάννης στην πορεία του σύγχρονου ελληνικού έθνους.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Στην Ελλάδα

Η Ελλάδα από το 1912 και μετά βρίσκεται διαρκώς σε στρατιωτική ετοιμότητα. Πριν καλά καλά μετρήσει όσα κατέκτησε με τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-1913) ξεσπά ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος (1914). Μετά από ένα ντόμιο εσωτερικών εξελίξεων και μέσα σε ένα κλίμα απεριόραπτης πόλωσης και διχασμού η Ελλάδα μπαίνει στον πόλεμο το 1917 υπό την ηγεσία του Βενιζέλου. Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος λήγει το 1918 και βρίσκει τη χώρα στο πλευρό των νικητών.¹ Ο Βενιζέλος καταφέρνει με μια διπλωματική εποποιία να αποβιάσει τον ελληνικό στρατό στη Σμύρνη το 1919 και τελικά υπογράφει τις συνθήκες Σεβρών (1920) και Νειγύ (1919) που επεκτείνουν την ελληνική παρουσία σε Θράκη τη Μ. Ασία.² Αν και η συνθήκη των Σεβρών δεν κυρώθηκε από κανένα κοινοβούλιο, «η Ελλάδα των δυο Ηπείρων και των πέντε Θαλασσών» έμοιαζε πλέον πραγματικότητα.

Ο χάρτης της «Μεγάλης Ελλάδας»

¹ Βερέμης Θάνος - Νικολακόπουλος Ηλίας, Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα

² ΥΠΕΕ, Σημαντικές διεθνείς συμβάσεις που αφορούν την Ελλάδα, <https://www.mfa.gr/to-ypourgeio/diethneis-symvaseis/semantikes-diethneis-sunthekes-pou-aphoroun-ten-ellada.html>

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία

Όμως και η Τουρκία βρίσκεται σε καθεστώς κλυδωνισμού. Ύστερα από την ήττα στο βαλκανικό πεδίο ακολουθεί αυτή στον Πρώτο Παγκόσμιο. Μετά την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών από την ηττημένη σουλτανική κυβέρνηση το εθνικιστικό κίνημα του στρατηγού Μουσταφά Κεμάλ ισχυροποιούνταν διαρκώς. Ο Κεμάλ δεν αποδεχόταν τη συνθήκη και είχε ξεκινήσει ανταρτοπόλεμο, ώστε να εκδιώξει από τη Μ. Ασία όλα τα ξένα στρατεύματα.³

ΣΤΟΝ ΔΡΟΜΟ ΓΙΑ ΤΗ ΛΩΖΑΝΝΗ

Υπό τον φόβο, λοιπόν, να μείνει η προσωπική του επιτυχία «νεκρό γράμμα» ο Βενιζέλος αποφασίζει να επιβάλλει τη συνθήκη των Σεβρών. Σε συνεργασία με τους Βρετανούς επεκτείνει τη ζώνη της ελληνικής κατοχής. Η Ελλάδα έχει εισέλθει πλέον στη λογική της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Πολλοί μελετητές, μεταξύ αυτών και ο Γ. Καραμπελιάς⁴ έχουν υποστηρίξει πως οι ελληνικές δυνάμεις θα μπορούσαν να κερδίσουν τη σκληρή αυτή σύρραξη. Γιατί λοιπόν η Ελλάδα σύρθηκε ηττημένη στη συνθήκη της Λωζάννης; Οι λόγοι είναι κατά βάση πέντε :

- **Εξωτερικές Συγκυρίες**

Ο Βενιζέλος έχασε τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920 και η νέα κυβέρνηση επανέφερε τον ανεπιθύμητο στους συμμάχους βασιλιά Κωνσταντίνο. Η Ελλάδα κατέληξε απομονωμένη στο εξωτερικό.⁵ Παράλληλα το κίνημα του Κεμάλ ενδυναμωνόταν συνεχώς με την υπογραφή συμφώνου συνεργασίας με τη Σοβιετική Ένωση αλλά και συμφωνιών με τη Γαλλία (Φραγκλίν Μπουγιόν) και την Ιταλία. Μόνο η Αγγλία υποστήριζε την Ελλάδα σε διπλωματικό επίπεδο.

- **Διχασμός**

Το κλίμα της πόλωσης που επικρατούσε στην Ελλάδα στα χρόνια του Α' Παγκόσμιου πολέμου εντάθηκε κατά τα επόμενα χρόνια. Ο ελληνικός στρατός ήταν εσωτερικά διχασμένος.⁶ Ταυτόχρονα αποστρατεύτηκαν οι έμπειροι βενιζελικοί αξιωματικοί και στη θέση τους τοποθετήθηκαν στρατιωτικοί χωρίς ουσιαστική πολεμική πείρα ή θεωρητική κατάρτιση.

- **Κόπωση**

Όπως σημειώνει ο Beaton⁷ η ελληνική κοινωνία βρισκόταν 10 χρόνια (1912-1922) σε στρατιωτική θητεία. Έτσι είναι φυσικό ο στρατός να μην είναι πλέον αξιόμαχος.

- **Οικονομική Κατάσταση**

Ήδη από το 1918 ο ισολογισμός έκλεινε με παθητικό και η τροφοδοσία του ελληνικού στρατού στη μικρασιατική ενδοχώρα ήταν δαπανηρή και δύσκολη.⁸

- **Επιχειρησιακές Συνθήκες**

Η μικρασιατική έρημος καθιστούσε δύσκολη την πορεία του ελληνικού στρατού προς την ενδοχώρα. Επιπλέον ο στρατός του Κεμάλ ήταν προσαρμοσμένος σε αυτές τις συνθήκες.⁹

Η ελληνική κυβέρνηση αγνόησε όλα τα παραπάνω. Το 1921 ο στρατός προχωρούσε πιο βαθιά στη Μ. Ασία. Ύστερα από την ήττα στον Σαγγάριο, το καλοκαίρι του 1921 καθηλώθηκε. Έναν χρόνο μετά ξεκίνησε η

³ Douglas Howard, Η ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Εκδόσεις Καρδαμίτσα

⁴ Καραμπελιάς Γιώργος, Επανάσταση και Αντεπανάσταση 1909- 1922, Εναλλακτικές Εκδόσεις

⁵ Σβωρώνος Νίκος, Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, Εκδόσεις Θεμέλιο

⁶ Μαυρογορδάτος Γεώργιος, 1915 – Ο εθνικός διχασμός, Εκδόσεις Πατάκη

⁷ Beaton Roderick, Ελλάδα η Βιογραφία ενός σύγχρονου Έθνους, Εκδόσεις Πατάκη

⁸ Μουσόπουλος Θανάσης, Οι οικονομικές διαστάσεις της Μικρασιατικής πηληγής, <https://www.paratiritis-news.gr/istoria/oikonomikes-diastaseis-tis-mikrasiatikis-pligis-1922/>

⁹ Καργάκος Σαράντος, Η Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-1922), Realnews

Έλληνες στρατιώτες στα μικρασιατικά χαρακώματα

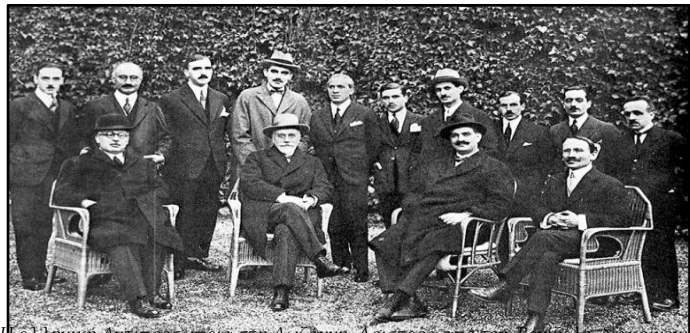
τουρκική αντεπίθεση που κατέληξε σε ταπεινωτική ήττα του ελληνικού στρατού. Στο μεταξύ βενιζελικοί στρατιωτικοί ανέτρεψαν την κυβέρνηση και δημιούργησαν επαναστατικό status quo στην Αθήνα. Την εξουσία ανέλαβαν Πλαστήρας και Γονατάς. Οι διεθνείς εξελίξεις έτρεχαν ερήμην της Ελλάδας. Ο Κεμάλ είχε συμφωνήσει με τους συμμάχους να σεβαστεί το διεθνές καθεστώς που προέβλεπε η Συνθήκη των Σεβρών για τα Στενά και παράλληλα να υιοθετηθεί μια διαλλακτικότερη στάση τις διεκδικήσεις του στη Μεσοποταμία.¹⁰ Αυτό ενδιέφερε την Αγγλία, καθώς βρετανικές εταιρίες είχαν υπογράψει συμβόλαια για την εκμετάλλευση των πετρελαίων της Μοσούλης.

Η ανακωχή των Μουδανιών

Με τα δεδομένα αυτά Αγγλία, Γαλλία και Ιταλία κάλεσαν την κυβέρνηση της Αγκυρας και την ελληνική για τη σύναψη ανακωχής στα Μουδανιά. Τα αρχεία του ΓΕΣ αναφέρουν πως οι σύμμαχοι ήταν αποφασισμένοι να παραχωρήσουν την Ανατολική Θράκη στους Τούρκους¹¹. Η διαχείριση των ελληνικών θεμάτων στο εξωτερικό ανατέθηκε στον Βενιζέλο ο οποίος σε τηλεγράφημά του αναφέρει πως η Ελλάδα βρίσκεται: «εν πλήρει διπλωματική και στρατιωτική απομονώσει» και συνεπώς καλεί την ελληνική αντιπροσωπεία να υπογράψει την ανακωχή των Μουδανιών. Τελικά στις 25 Σεπτεμβρίου 1922 η Ανατολική Θράκη κατακυρώνεται στην Τουρκία και οι Έλληνες κάτοικοί της εξαναγκάζονται σε φυγή.

Η ΣΥΝΔΙΑΣΚΕΨΗ ΤΗΣ ΛΩΖΑΝΝΗΣ

Μετά την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης σειρά έχει η υπογραφή της ειρήνης. Έτσι την ξύλινη πόρτα του Καζινο του Μοντμπενόν στη Λωζάννη περνούν στις 8 Νοεμβρίου 1922 ο Άγγλος λόρδος Κόρζον, ο Γάλλος πρωθυπουργός Πουανκαρέ, ο Ιταλός ηγέτης Μουσολίνι, ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Τούρκος Ισμέτ πασάς (Ινονού). Οι ηγέτες αυτοί υπήρξαν αρχιτέκτονες μιας συμφωνίας που λειτούργησε ως ρυθμιστής της φυσιογνωμίας της σύγχρονης Ελλάδας και της Τουρκίας, ενώ ταυτόχρονα αποτέλεσε την «ταφόπλακα» του ευρύτερου Ανατολικού ζητήματος, του ανταγωνισμού δηλαδή των Ευρωπαϊκών δυνάμεων για την τύχη των εδαφών του «Μεγάλου Ασθενούς», της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το όνομα αυτής: Συνθήκη της Λωζάννης.

Η ελληνική αντιπροσωπεία στη Λωζάννη. Αριστερά από τον Βενιζέλο διακρίνονται τον Δ. Κακλαμάνο και δεξιά τον Α. Μιχαλακόπουλο, στενούς και πολύτιμους συνεργάτες του.

¹⁰ Ρούσος Γεώργιος, Νεώτερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Ελληνική Μορφωτική Εστία

¹¹ ΓΕΣ αρχεία, Επιχειρήσεις εις την Θράκη

Συμμαχικά συμφέροντα

Είναι εύλογο πως σε μια συνδιάσκεψη σαν αυτή της Λαζάννης διακυβεύονταν διεθνή συμφέροντα. Σε ένα γενικότερο επίπεδο τα θέματα που τίθενται πέραν των ελληνοτουρκικών ήταν το καθεστώς της Μοσούλης, που ενδιέφερε, όπως είδαμε, κυρίως τους Άγγλους, το οθωμανικό δημόσιο χρέος που ενδιέφερε τους Γάλλους, καθώς γαλλικές τράπεζες κρατούσαν στα γραφεία τους τα οθωμανικά ομόλογα, αλλά και το ζήτημα των Στενών λόγω της πρόσβασης στη Μαύρη Θάλασσα και με δεδομένο το status quo που είχε διαμορφωθεί στον Εύξεινο Πόντο μετά την Οκτωβριανή επανάσταση.¹²

Διεθνές κλίμα

Ταυτόχρονα στην Αγγλία ο Λόνντ Τζόρτζ είχε χάσει τις εκλογές εξαιτίας της μικρασιατικής καταστροφής και την ηγεσία ανέλαβε κυβέρνηση συντηρητικών,¹³ που έβλεπε θετικά ενδεχόμενη συνεργασία με τον Κεμάλ. Αντίστοιχα ο Γάλλος πρωθυπουργός Πουανκαρέ υπήρξε θεμελιωτής της ταύτισης τουρκικών και γαλλικών συμφερόντων. Τέλος η ιταλική πλευρά υπήρξε άθυρμα στον βαθμό που ο Μουσολίνι δεν είχε γνώση για θέματα εξωτερικής πολιτικής. Το διεθνές κλίμα ήταν αρνητικότατο για την Ελλάδα.

Ο Βενιζέλος ως επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας είχε συνειδητοποιήσει τον «Γολγοθά» που επρόκειτο να ανεβεί σαν «ο μαρτυρικός ήρωας».¹⁴ Όμως ήταν ο κατάλληλος άνθρωπος για την ιστορική συγκυρία. Το σημαντικότερο «όπλο» της Ελλάδας ήταν το προσωπικό του κύρος. Όπως αναφέρει ο Μιχάηλ Θεοτοκάς-πατέρας του λογοτέχνη- όταν μπήκε ο Βενιζέλος στην αίθουσα των διαπραγματεύσεων, «όλοι οι παριστάμενοι ησθάνθησαν ρίγη θαυμασμού διά το παρελθόν του, συμπαθείας ή οίκτου διά το παρόν».

Από την άλλη πλευρά, οι Τούρκοι υπό την ηγεσία του Ισμέτ, αυτοπροβάλλονταν ως νικητές μετά τις εξελίξεις στο μικρασιατικό μέτωπο και την απόκτηση της Ανατολικής Θράκης. Η αντιπροσωπεία τους όμως δεν είχε διπλωματικές γνώσεις γεγονός που ο Βενιζέλος εκμεταλλεύτηκε με κάθε ευκαιρία.¹⁵ Στο μεταξύ έδωσε εντολή να ανασυγκροτηθεί ο ελληνικός στρατός με τον διορισμό του Θ. Παγκαλου ως αρχιστράτηγου της Στρατίας Έβρου. Η κίνηση αυτή θα αποδεικνυόταν σύντομα δυνατό διπλωματικό χαρτί στα χέρια της ελληνικής αντιπροσωπείας.

Χαράζοντας τον χάρτη

Οι συζητήσεις για τα σύνορα Ελλάδας- Τουρκίας επικεντρώθηκαν σε δύο άξονες.

Χερσαία Σύνορα

Η τουρκική πλευρά προέβαλε με αδιαλλαξία νέες διεκδικήσεις: ο Ισμέτ ζητούσε επέκταση της τουρκικής κυριαρχίας στη Δυτική Θράκη και διενέργεια δημοψηφίσματος. Ο Βενιζέλος απέκρουσε με σφοδρότητα τις τουρκικές θέσεις και απέρριψε την ιδέα του δημοψηφίσματος, καθώς δημοψήφισμα δεν διεξήχθη ούτε στην Καλλιόπολη ή την Κωνσταντινούπολη. Εξάλλου υπενθυμίζοντας πως το ελληνικό στοιχείο μετά την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης πλειοψηφούσε στη δυτική όχθη του Έβρου και μειώνοντας με δεξιοτεχνία τη στρατηγική σημασία του Καραγάτς ο Βενιζέλος απομάκρυνε τις βλέψεις των Τούρκων από τη Δυτική Θράκη.¹⁶ Τελικά ο Ισμέτ υπό την πίεση κυρίως των Άγγλων αναγκάστηκε να υποχωρήσει στις 4 Φεβρουαρίου 1923. Ως σύνορο ορίστηκε πλέον ο ποταμός Έβρος.

Θαλάσσια σύνορα

Αναφορικά με τα θαλάσσια σύνορα οι συνθήκες ήταν περίπλοκες.

¹² Ιστορία του Ελληνικού Έθνους ΙΕ τόμος, Ακαδημία Αθηνών

¹³ Στούκας Μιχάλης, Συνθήκη της Λαζάνης: Το παρασκήνιο που οδήγησε στην υπογραφή της, <https://www.protothema.gr/stories/article/863408/to-paraskinio-pou-odigise-stin-upografh-tis-synthikis-tis-lazanis-noemvrios-1923-ioulios-1923-kai-i-stratia-tou-evrou/>

¹⁴ Κακλιάνος Δημήτριος, Μαρτυρικός Ήρωας εις τον διπλωματικόν Γολγοθάν, Ελεύθερον Βήμα

¹⁵ Μηχανή του Χρόνου, Συνθήκη της Λαζάννης

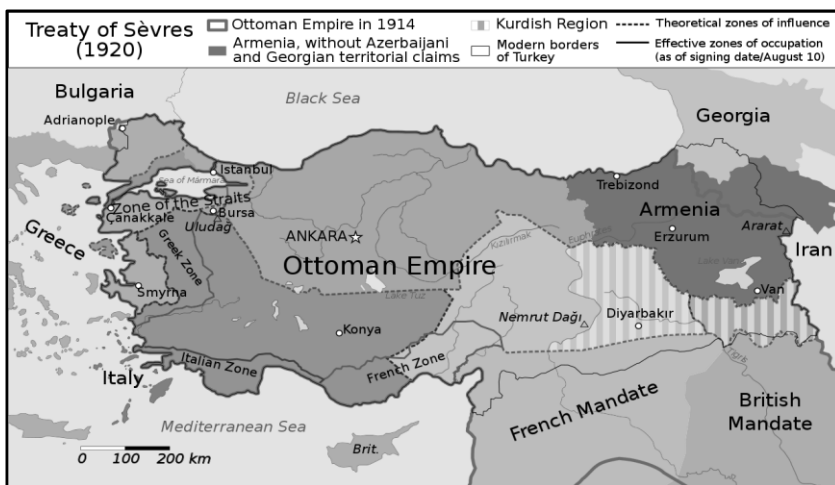
¹⁶ Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, Ελευθέριος Βενιζέλος- 12 Μελετήματα, Ελληνικά Γράμματα

Οι Τούρκοι ζητούσαν τη Σαμοθράκη, την Ίμβρο και την Τένεδο και ένα καθεστώς αυτονομίας για αλλά πέντε νησιά. Ισχυρίζονταν πως τα νησιά -γεωπολιτικά -αποτελούν προέκταση των παραλίων. Επαναλάμβαναν ακόμα πως θα μπορούσαν να αποτελέσουν ορμητήρια για ενδεχόμενη ελληνική απόβαση στη Μ. Ασία. Η ελληνική αντιπροσωπεία αντέταξε τα εξής επιχειρήματα:

- Το ελληνικό στοιχείο κυριαρχούσε συντριπτικά στα νησιά.
- Ο ισχυρισμός για απειλή των παραλίων ήταν αβάσιμος, μιας και ούτε κατά τον μικρασιατικό πόλεμο τα νησιά δεν χρησιμοποιήθηκαν για απόβαση.¹⁷
- Το καθεστώς αυτονομίας ήταν απαράδεκτο από πλευράς δικαίου και πολιτικής πρακτικής

Έτσι παρά τη σύνταξη του Κόρζον με τις τουρκικές διεκδικήσεις (εξαιτίας της αρνητικής εντύπωσης που προκάλεσε στην αγγλική πολιτική η θανατική καταδίκη των Έξι) ο Βενιζέλος κατάφερε να πείσει τη σχετική υποεπιτροπή της Συνδιάσκεψης να γνωμοδοτήσει υπέρ της Ελλάδας.

Όλα τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου που η Τουρκία διεκδικούσε από το 1914 κατακυρώθηκαν οριστικά στην Ελλάδα.¹⁸ Όμως ο Έλληνας πολιτικός σταθμίζοντας πάντοτε τις υφιστάμενες συνθήκες δεν επέδειξε μαξιμαλιστική διάθεση. Έτσι αποδέχτηκε την παραχώρηση της Ίμβρου και της Τενέδου στην Τουρκία πετυχαίνοντας παράλληλα καθεστώς αυτοδιοίκησης. Αποδέχτηκε ακόμα την αποστρατιωτικοποίηση της Λήμνου και της Σαμοθράκης .

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία της Συνθήκης των Σεβρών

Η Τουρκία της Συνθήκης της Λωζάννης

¹⁷ Συρίγος Αγγελος, Ελληνοτουρκικές σχέσεις, Εκδόσεις Πατάκη

¹⁸ Παπαδάκης Νικόλαος, Ελευθέριος Βενιζέλος-Ο άνθρωπος ο ηγέτης, Η Καθημερινή

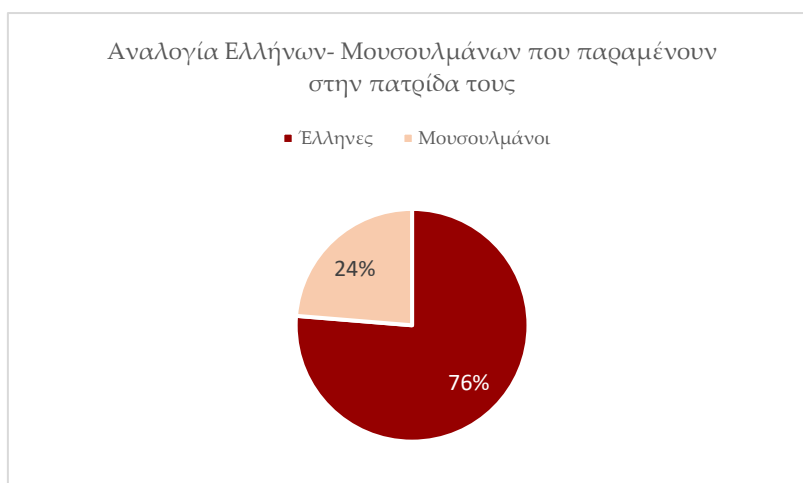
Το πληθυσμιακό ζήτημα

Ένα άλλο ζήτημα που τέθηκε στη Λωζάννη υπήρξε η ανταλλαγή των πληθυσμών. Φαινομενικά αυτή συνέφερε την Τουρκία, μιας και οι Έλληνες που κατοικούσαν στα εδάφη της ήταν σχεδόν διπλάσιοι από τους Μουσουλμάνους της Ελλάδας. Ωστόσο η πραγματικότητα που είχε διαμορφωθεί μετά τις διώξεις από τους Κεμαλικούς και τους Νεοτούρκους ήδη από το 1914¹⁹, ουσιαστικά διαμόρφωνε τους Έλληνες ανταλλάξιμους σε 190.000 και τους μουσουλμάνους που βρισκόνταν στην Ελλάδα σε 400.000 περίπου.

Πως όμως ήρθε στο προσκήνιο αυτή η ιδέα; Αρχικά πάνω από 1.000.000 Έλληνες είχαν ήδη από το φθινόπωρο του 1922 φτάσει στην Ελλάδα ως πρόσφυγες. Με αυτό το δεδομένο ο ίδιος ο Βενιζέλος πρότεινε την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας σύμφωνα με νέες μελέτες.²⁰ Η άρνηση της Τουρκίας να επιτρέψει τον επαναπατρισμό των Ελλήνων προσφύγων καθώς και η εθνικιστική πολιτική του Κεμαλισμού, η οποία επιδίωκε την επίτευξη εθνικής ομοιογένειας ήταν οι κύριοι λόγοι που εξώθησαν τον Βενιζέλο σε αυτή την απόφαση και μάλιστα στον υποχρεωτικό της χαρακτήρα. Σύμφωνα επίσης με στατιστική του 1920 το 48% του πληθυσμού στη Μακεδονία ήταν μη ελληνικός. Ο Έλληνας πολιτικός αντιλαμβανόταν πως αν έχανε το διπλωματικό χαρτί των 200.000 Ελλήνων της Κεντρικής και Νότιας Μικράς Ασίας και της υποχρεωτικής ανταλλαγής, ελλόχευε ο κίνδυνος οι Μουσουλμάνοι να παραμείνουν στην ελληνική επικράτεια συγκροτώντας μια ισχυρή μειονότητα που θα προσέφερε ερείσματα στον τουρκικό αναθεωρητισμό. Έτσι η λύση της Ανταλλαγής των Πληθυσμών φάνταζε μοναδική.

Από την ανταλλαγή πάντως εξαιρέθηκαν οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης της Ίμβρου και της Τενεδου και οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης. Οι Έλληνες της Πόλης ήταν σύμφωνα με στοιχεία του 1924 περίπου 280.000 χιλιάδες και οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης περίπου 87.000 (απογραφή 1920).²¹ Ουσιαστικά ο Βενιζέλος εξασφάλισε την εκκένωση του μεγαλύτερου μέρους της ελληνικής επικράτειας από τους Μουσουλμάνους, την αναχώρηση -σωτηρία- 200.000 Ελλήνων της Μ. Ασίας και ταυτόχρονα, με τον κανόνα της αμοιβαιότητας, την ισότιμη μεταχείριση Ελλήνων και Μουσουλμάνων. Τα Σεπτεμβριανά του 1955 πάντως ουσιαστικά κατήργησαν de facto την αμοιβαιότητα αυτή. Κριτήριο της ανταλλαγής υπήρξε το θρησκειομα, γεγονός πως δημιούργησε προβλήματα ,για παράδειγμα, με εξισλαμισμένους Έλληνες της Ηπείρου.

Η σύμβαση που προσδιόριζε τους ακριβείς όρους της μετακίνησης υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου 1923. Για πρώτη και τελευταία φορά στην ιστορία η μετανάστευση των πληθυσμών γινόταν υπό το αδυσώπητο βλέμμα της υποχρεωτικότητας. Προβλεπόταν, επίσης, αποζημίωση των προσφύγων για τις περιουσίες που εγκατέλειπαν στις πατρίδες τους

¹⁹ Benny Morris - Dror Ze'evi, Η τριακονταετής γενοκτονία. Ο αφανισμός των χριστιανικών μειονοτήτων της Τουρκίας, 1894-1924, εκδόσεις Πατάκη

²⁰ Σβολόπουλος Κωνσταντίνος Έλληνική Εξωτερική Πολιτική 1830-1981, Εκδόσεις Εστία

²¹ Clark Bruce, Δύο φορές ξένος, Εκδόσεις Ποταμός

Το πρόβλημα των αιχμαλώτων

Ανταλλάχθηκαν επίσης οι αιχμάλωτοι πολέμου, ρύθμιση που επίσης συνέφερε την ελληνική πλευρά, καθώς μετά τις μικρασιατικές επιχειρήσεις χιλιάδες Έλληνες στρατιώτες βρίσκονταν φυλακισμένοι σε τουρκικά στρατόπεδα συγκέντρωσης.

Οικουμενικό Πατριαρχείο

Οι Τούρκοι με απόφαση της Μεγάλης Εθνοσυνέλευσης ζητούσαν από τον Δεκέμβριο του 1922 την απομάκρυνση του Πατριαρχείου από την Κωνσταντινούπολη. Και σε αυτό το πεδίο ο Βενιζέλος βγήκε νικητής. Με συνεχείς συνεντεύξεις σε γαλλικές και ευρωπαϊκές εφημερίδες κατάφερε να πείσει τη διεθνή κοινή γνώμη πως το Πατριαρχείο είναι ένας θεσμός οικουμενικός που δεν μπορεί να αναχθεί σε ελληνοτουρκικό επίπεδο.²² Έτσι αποδέχτηκε την πρόταση του Κορζόν για περιορισμό του Πατριαρχείου σε καθαρά θρησκευτικό ρόλο και ανάγκασε τον Ισμέτ να συμφωνήσει. Όμως η διαλλακτικότητα της τουρκικής πλευράς δεν επεκτάθηκε και στις αγγλοτουρκικές διαφορές. Έτσι οι Άγγλοι εκνευρισμένοι από την τουρκικές τακτικές (όπως η επιλεκτική βαρβαρότητα του Ισμέτ) αποχώρησαν από τη Διάσκεψη για 6 ολόκληρες εβδομάδες.

Η πολεμική αποζημίωση

Ήδη πριν αναγήσουν οι συνομιλίες οι Τούρκοι είχαν θέσει ως ανυποχώρητη διεκδίκηση την καταβολή πολεμικών αποζημιώσεων από την Ελλάδα για τη Μικρασιατική Εκστρατεία. Όταν η Συνδιάσκεψη εκκίνησε ξανά στις 23 Απριλίου, ο Ισμέτ επανήλθε στο παράλογο αίτημα. Έτσι η επαναστατική κυβέρνηση στην Αθήνα άρχισε να επεξεργάζεται τη λύση ενός νέου ελληνοτουρκικού πολέμου, καθώς ο στρατός είχε ανασυγκροτηθεί με εντυπωσιακό τρόπο (αριθμούσε πάνω από 100.000 άνδρες) προωθώντας σχέδιο ανακατάληψης της Ανατολικής Θράκης.

Ο Βενιζέλος γνωρίζοντας το αρνητικό διεθνές κλίμα και με τον φόβο των Βουλγάρων επιθυμούσε διπλωματική λύση. Όμως δε δίστασε να χρησιμοποιήσει τη φιλοπόλεμη διάθεση της Αθήνας ως διαπραγματευτικό όπλο. Έτσι σε συνάντηση με τον Ισμέτ τόνισε πως το ζήτημα των αποζημιώσεων συνιστά casus belli για την Ελλάδα. Ο Τούρκος αντιπρόσωπος δεν υποχώρησε. Έτσι ο Βενιζέλος ήταν έτοιμος να καταγγείλει την ανακωχή στις 26 Μαΐου και κατόπιν να σημάνει πράγματι την έναρξη ενός νέου πολέμου παρά τις προσωπικές του αντιρρήσεις. Όμως ο Κεμάλ υπό την πίεση των Άγγλων, γνωρίζοντας την στρατιωτική αδυναμία της Τουρκίας στη Θράκη, έδωσε εντολή στον Ισμέτ να αλλάξει στρατηγική. Στην

Ισμέτ Ινονού και Ελευθέριος Βενιζέλος το 1930

ολομέλεια της συνδιάσκεψης δήλωσε την παραίτηση της Τουρκίας από τις αποζημιώσεις.²³ Ο Βενιζέλος αναγνωρίζοντας το επίτευγμα της ματαιώσης του πολέμου και της ειρηνικής λύσης στάθμισε την κατάσταση με νηφάλιο τρόπο. Έτσι δέχτηκε να παραχωρήσει στην Τουρκία το τρίγωνο του Καραγάτς, δυτικά του Έβρου ως μόνο αντάλλαγμα για την παραίτηση από τις οικονομικές διεκδικήσεις.²⁴ Οι ελληνοτουρκικές διαφορές είχαν, θεωρητικά, επιλυθεί.

²² Υφαντίδης Ευάγγελος, Οικουμενικό Πατριαρχείο και πολιτικές δυνάμεις, Πατριαρχικον Ίδρυμα πατερικών μελετών

²³ Βουρνάς Τάσος, Ιστορία της Νεώτερης και Συγχρονης Ελλάδας, Εκδόσεις Πατάκη

²⁴ Συρίγος Αγγελος, Μια άποψη για το άρθρο 59 της συνθήκης της Λωζάννης <https://www.kathimerini.gr/politics/1079617/apopsi-to-arthro-59-tis-lozannis>

Διεθνή θέματα

Σε ευρύτερο επίπεδο²⁵, η Μοσούλη παραχωρήθηκε στο προτεκτοράτο της Αγγλίας Ιράκ, το οθωμανικό δημόσιο χρέος διευθετήθηκε ενώ το καθεστώς στα Στενά παρέμενε ουδέτερο μέχρι τη συνθήκη του Μοντρέ (1936). Τελικά η συνθήκη της Λωζάννης υπογράφηκε στις 24 Ιουλίου 1923.²⁶

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΘΗΚΗΣ

Η συνθήκη της Λωζάννης διαμόρφωσε ένα εθνικό τουρκικό κράτος και παράλληλα μεταμόρφωσε τον χάρτη της Εγγύς Ανατολής. Παράλληλα όμως υπήρξε και ένα γεγονός με μεγάλη σημασία σε πολλούς τομείς ζωής και του Νέου Ελληνικού Έθνους. Συγκεκριμένα:

Εθνική Ιδεολογία

Με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης η ιδεολογική παντοδυναμία της Μεγάλης Ιδέας κατακρημνίζεται. Επαναπροσδιορίζονται οι εθνικοί προσανατολισμοί και προτεραιότητα γίνεται πλέον η εσωτερική ανασυγκρότηση και μεταρρύθμιση.²⁷

Εξωτερική Πολιτική

Με την υπογραφή της συνθήκης η Ελλάδα έθεσε πλέον ως προτεραιότητες την αρχή της Νομιμότητας, την τήρηση των διεθνών συνθηκών και τη διεθνή συνεργασία. Έτσι εγκαινιάστηκε η στενή συνεργασία με την Κοινωνία των Εθνών και η οικονομική συνεργασία με τις ευρωπαϊκές χώρες. Ως προς τις ελληνοτουρκικές σχέσεις μετά τη Λωζάννη αυτές ουσιαστικά χωρίζονται σε τρεις περιόδους:

1923-1955

Η πρώτη περίοδος βασίζεται στην ελληνο-τουρκική προσέγγιση στη βάση της φιλίας και της συνεργασίας. Εμπνευστής αυτής της πολιτικής υπήρξε ο ίδιος ο Βενιζέλος καθώς πίστευε πως έτσι θα εξυπηρετούνταν οι προτεραιότητες του για εσωτερική ανάπτυξη και πρόοδο. Όταν, λοιπόν, ανέλαβε την εξουσία ξανά το 1928, ξεκίνησε ελληνοτουρκικές διαπραγματεύσεις οι οποίες κατέληξαν στη Συμφωνία της Άγκυρας (1930). Αυτή καθιέρωνε την ελληνο-τουρκική συνεργασία στον οικονομικό, εμπορικό και ναυτικό τομέα, ενώ προέβλεπε ελεύθερη μετακίνηση των κατοίκων των δυο χωρών.²⁸ Στο ίδιο διάστημα υπογράφηκαν μια σειρά συνθηκών με γειτονικές χώρες όπως η Βουλγαρία, η Ιταλία (1928) και η Γιουγκοσλαβία (1931).²⁹ Έτσι ενισχύθηκε η εμπιστοσύνη της Ελλάδας στο καθεστώς των διεθνών συνθηκών. Από την άλλη πλευρά όμως η Τουρκία στο διάστημα αυτό ενδυνάμωσε τους δεσμούς της με την Αγγλία γεγονός που η Ελλάδα συνειδητοποίησε στο πεδίο του Κυπριακού. Η τριακονταετία αυτή υπήρξε η πιο αποτελεσματική στην εφαρμογή της συνθήκης της Λωζάννης.

1955-1974

Η δεύτερη περίοδος σκιάστηκε από το ζήτημα του Κυπριακού. Με αφορμή την ελληνο-τουρκική διαμάχη για την τύχη της Κύπρου οι Έλληνες της Πόλης ξεριζώθηκαν βίαια από τα σπίτια τους το 1955 και το 1964 με αποτέλεσμα η ακμάζουσα ελληνική μειονότητα να αριθμεί πια μόλις 2.000 μέλη. Το 1974 οι Τουρκία εισέβαλε παράνομα στην Κύπρο. Η συνθήκη της Λωζάννης καταστρατηγήθηκε έντονα την περίοδο αυτή χωρίς πάντως να αμφισβητηθεί.

²⁵ Λάσκαρις Μιχαήλ, Το Ανατολικόν Ζήτημα 1880- 1923, Εκδόσεις Επίκεντρο

²⁶ ΓΕΕΘΑ, Η συνθήκη της Λωζάννης, <https://geetha.mil.gr/wp-content/uploads/2019/10/3-SYNTHIKI-EIRHNHS-LWZANIS.pdf>

²⁷ Clogg Richard, Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, Εκδόσεις Καρδαμίτσα

²⁸ Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας Γ' Λυκείου, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

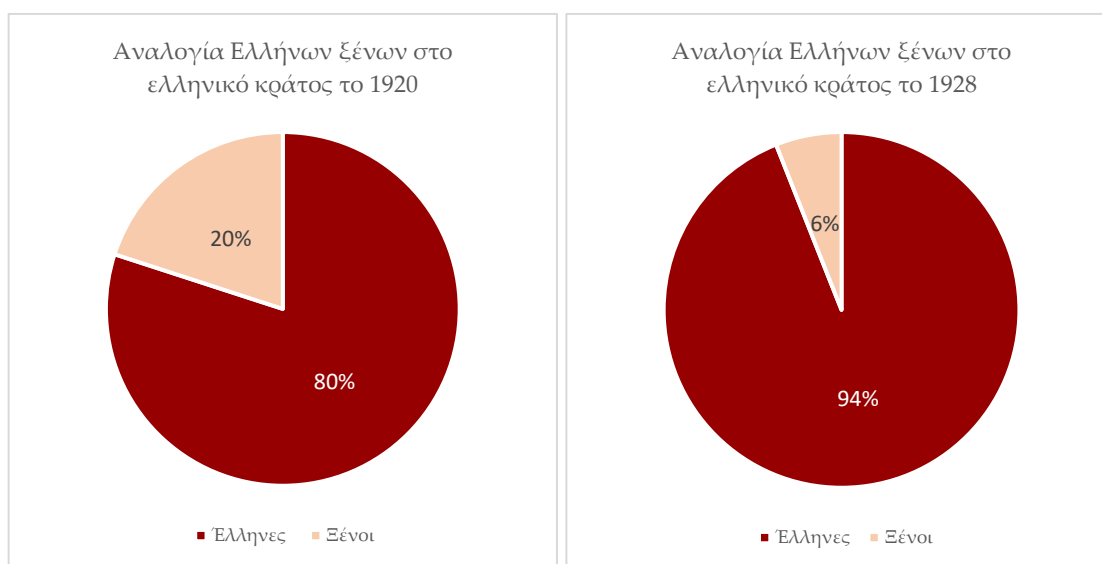
²⁹ Σιουσιούρας Πέτρος, Πτυχές στην ελληνική εξωτερική πολιτική στο Μεσοπόλεμο, Εκδόσεις Σιδέρη

1974 – σήμερα

Βασικό χαρακτηριστικό της φυσιογνωμίας της τρίτης περιόδου είναι η αμφισβήτηση της Λωζάννης. Η Τουρκία παραδοσιακά θέτει ζήτημα γκρίζων ζωνών για τα νησιά. Η Ελληνική διπλωματία όμως προβάλλει ακαταμάχητα επιχειρήματα: Η ίδια η συνθήκη ρητά αναφέρει πως όσα νησιά βρίσκονται πέρα από τα 3 μίλια (όχι ναυτικά) από τα παράλια ανήκουν στην Ελλάδα. Θέτει ακόμη ζήτημα αποστρατικοποίησης της Λήμνου και της Σαμοθράκης λησμονώντας όμως τη Συνθήκη του Μοντρέ³⁰ που επανέφερε τα Στενά στον τουρκικό έλεγχο και συνεπώς ήρε (και με σχετική συναίνεση από την τουρκική Εθνοσυνέλευση) την υποχρέωση αποστρατικοποίησης. Ως προς το αίτημα για αναθεώρηση της Συνθήκης εν όλω αυτό απορρίπτεται από την ίδια τη Συμφωνία της Βιέννης για την ισχύ των συνθηκών (1968) που επισημαίνει πως οι συνθήκες που αφορούν συνοριακά ζητήματα εξαιρούνται από τον κανόνα περί μεταβολής των περιστάσεων (rebus sic standibus).³¹

Δημογραφικά Δεδομένα

Το 1928 ο πληθυσμός της Ελλάδας είχε αυξηθεί κατά 20% σε σχέση με το 1920 εξαιτίας της εγκατάστασης των 1.230.000 προσφύγων. Παράλληλα η χώρα απέκτησε εθνική ομοιογένεια, ο ελληνικός χαρακτήρας της Μακεδονίας της Ηπείρου και της Θράκης ενισχύθηκε και οι περιοχές αυτές ενσωματώθηκαν οριστικά στον εθνικό κορμό.³²

Οικονομία – Κοινωνία - Πολιτική

Η άφιξη των προσφύγων λειτούργησε ως καταλύτης για την ελληνική οικονομία. Το ελληνικό κράτος αύξησε την αστικοποίησή του, ολοκλήρωσε την αγροτική μεταρρύθμιση, υιοθέτησε αναπτυξιακές πολιτικές, βελτίωσε τις υποδομές του. Η κυβέρνηση διέθετε τα κτήματα των Μουσουλμάνων ανταλλαξιμών. Τα προσφυγικά δάνεια από την Κ.Τ.Ε τόνωσαν την ελληνική οικονομία, ενώ βελτιώθηκε η βιομηχανική παραγωγή. Τέλος ο ελληνικός κοσμοπολιτισμός εξασθένησε σημαντικά, με αποτέλεσμα η ελληνική

³⁰ Βλαγκόπουλος Βλάσης, Συνθήκες σταθμοί της ιστορίας, Εκδόσεις Σάκκουλα

³¹ Καραμπαρμπούνης Χάρης Γιατί η συνθήκη της Λωζάννης είναι ακόμη ισχυρή <https://www.foreignaffairs.gr/articles/71864/xaris-karamparmpounis/giati-i-synthiki-tis-lozannis-einai-akoma-isxyri?page=show>

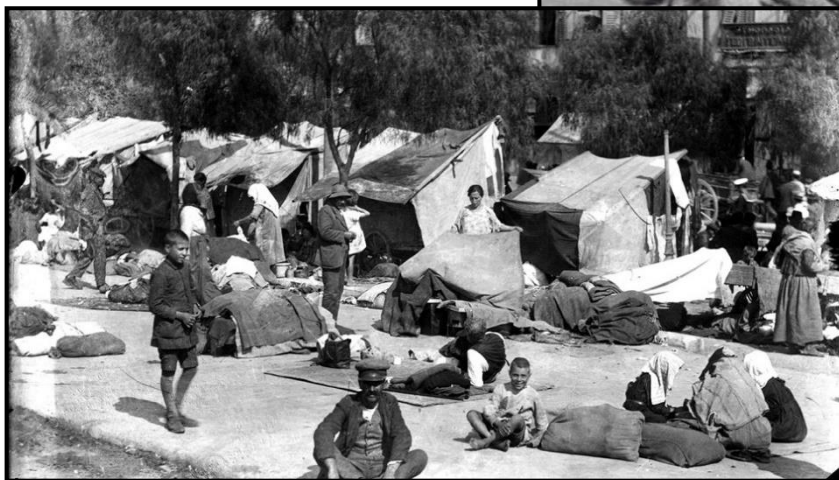
³² Συλλογικό, Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

οικονομία να γίνει το επίκεντρο των οικονομικών δραστηριοτήτων του έθνους.³³ Η εξωτερική πολιτική δεν ήταν πια στο προσκήνιο του ενδιαφέροντος και προβλήθηκαν εντονότερα οι διαμάχες συμφερόντων κοινωνικού ή οικονομικού χαρακτήρα. Αυτό επηρέασε και την πορεία των πολιτικών κομμάτων κατά την μεσοπολεμική περίοδο με την άνοδο για παράδειγμα του εργατικού κινήματος. Ακόμα η άφιξη των προσφύγων βοήθησε στην ένταξη των γυναικών στον ενεργό πληθυσμό λόγω της κοσμοπολίτικης καταβολής τους.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Εκατό χρόνια μετά τη συνθήκη της Λωζάννης, αυτή εξακολουθεί να μας απασχολεί. Πράγματι υπήρξε καθοριστική για τη φυσιογνωμία του σύγχρονου ελληνικού έθνους και έπλευσε πολλά προβλήματα. Όμως για τις ελληνο- τουρκικές σχέσεις δεν μπόρεσε να υπερβεί τη λογική «μη πολέμου» μακροπρόθεσμα, για να μεταχειριστούμε μια διατύπωση ενός μεταγενέστερου Έλληνα πολιτικού.

Γενικότερα πάντως η νέα πολιτική που σηματοδότησε το ορόσημο της Λωζάννης για την Ελλάδα, με την προσήλωση στο διεθνές δίκαιο, την επένδυση στη νομιμότητα και τη συνεργασία υπήρξε συνεπής θέση της ελληνικής διπλωματίας. Με την ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ο.Κ το 1981 η πολιτική αυτή επικυρώθηκε ενώ η Λωζάννη κατέστη συμφωνία που οριοθετεί τα ευρωπαϊκά σύνορα. Έτσι κάθε προσπάθεια αναθεωρητισμού πλήττει ουσιαστικά τη δομή και τη σύσταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αν τέλος πρέπει να προσδιορίσουμε κάποιον νικητή ή ηττημένο από τις διαπραγματεύσεις στη Λωζάννη το μόνο βέβαιο είναι πως ο πραγματικός ζημιωμένος είναι ο τεράστιος όγκος των 1.500.000 ανθρώπων που ξεριζώθηκαν άδικα από τις πατρίδες τους που πόνεσαν περισσότερο από όλους ως «παράπλευρες απώλειες» σε ένα παιχνίδι που σε τελική ανάλυση λίγο τους ενδιέφερε.

³³ Συλλογικό, Το 1922 και οι πρόσφυγες, Εκδόσεις Νεφέλη

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Beaton Roderick, Ελλάδα η Βιογραφία ενός σύγχρονου Έθνους, Εκδόσεις Πατάκη
2. Benny Morris - Dror Ze'eni, Η τριακονταετής γενοκτονία. Ο αφανισμός των χριστιανικών μειονοτήτων της Τουρκίας, 1894-1924, εκδόσεις Πατάκη
3. Clark Bruce, Δύο φορές Ξένος, Εκδόσεις Ποταμός
4. Clogg Richard, Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, Εκδόσεις Καρδαμίτσα
5. Douglas Howard, Η ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Εκδόσεις Καρδαμίτσα
6. Βερέμης Θάνος - Νικολακόπουλος Ηλίας, Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα
7. Βλαγκόπουλος Βλάσης, Συνθήκες σταθμοί της ιστορίας, Εκδόσεις Σάκκουλα
8. Βουρνάς Τάσος, Ιστορία της Νεώτερης και Συγχρονης Ελλάδας, Εκδόσεις Πατάκη
9. ΓΕΣ Αρχεία, Επιχειρήσεις εις την Θράκην
10. ΓΕΕΘΑ, Η συνθήκη της Λωζάννης, <https://geetha.mil.gr/wp-content/uploads/2019/10/3-SYNTHIKI-EIRHNHS-LWZANIS.pdf>
11. Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας Γ' Λυκείου, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής
12. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους ΙΕ τόμος, Ακαδημία Αθηνών
13. Κακλμάνος Δημήτριος, Μαρτυρικός Ήρωας εις τον διπλωματικόν Γολγοθάν, Ελεύθερον Βήμα
14. Καραμπαρμπούνης Χάρης, Γιατί η συνθήκη της Λωζάννης είναι ακόμη ισχυρή <https://www.foreignaffairs.gr/articles/71864/xaris-karamparmponis/giati-i-synthiki-tis-lozannis-einai-akoma-isxyri?page=show>
15. Μηχανή του Χρόνου, Η Συνθήκη της Λωζάννης
16. Καραμπελιάς Γιώργος, Επανάσταση και Αντεπανάσταση 1909- 1922, Εναλλακτικές Εκδόσεις
17. Καργάκος Σαράντος, Η Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-1922), Realnews
18. Λάσκαρις Μιχαήλ, Το Ανατολικόν Ζήτημα 1880- 1923, Εκδόσεις Επίκεντρο
19. Μαυρογορδάτος Γεώργιος, 1915 - Ο εθνικός διχασμός, Εκδόσεις Πατάκη
20. Μουσόπουλος Θανάσης, Οι οικονομικές διαστάσεις της Μικρασιατικής πηληγής, <https://www.paratiritis-news.gr/istoria/oikonomikes-diaastaseis-tis-mikrasiatikis-pligis-1922/>

21. Παπαδάκης Νικόλαος, Ελευθέριος Βενιζέλος, Ο άνθρωπος ο ηγέτης, Η Καθημερινή
22. Ρούσος Γεώργιος, Νεώτερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Ελληνική Μορφωτική Εστία
23. Σβολόπουλος Κωνσταντίνος Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1830-1981, Εκδόσεις Εστία
24. Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, , Ελευθέριος Βενιζέλος, 12 Μελετήματα, Ελληνικά Γράμματα
25. Σβορώνος Νίκος, Επισκόπηση της Νεολληνικής Ιστορίας, Εκδόσεις Θεμέλιο
26. Σιουσιούρας Πέτρος, Πτυχές στην ελληνική εξωτερική πολιτική στο Μεσοπόλεμο, Εκδόσεις Σιδέρη
27. Στούκας Μιχάλης, Συνθήκη της Λωζάνης: Το παρασκήνιο που οδήγησε στην υπογραφή της <https://www.protothema.gr/stories/article/863408/to-paraskinio-pou-odigise-stin-upografi-tis-sunthikis-tis-lozannis-noemvrios-1922-ioulios-1923-kai-i-stratia-tou-evrou/>
28. Συλλογικό, Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια
29. Συλλογικό, Το 1922 και οι πρόσφυγες, Εκδόσεις Νεφέλη
30. Συρίγος Άγγελος, Ελληνοτουρκικές σχέσεις, Εκδόσεις Πατάκη
31. Συρίγος Άγγελος, Μια άποψη για το άρθρο 59 της συνθήκης της Λωζάννης <https://www.kathimerini.gr/politics/1079617/apopsi-to-arthro-59-tis-lozannis>
32. ΥΠΕΞ Σημαντικές διεθνείς συμβάσεις που αφορούν την Ελλάδα, <https://www.mfa.gr/to-ypourgeio/diethneis-symvaseis/semantikes-diethneis-sunthekes-pou-aphoroun-ten-ellada.html>
33. Υφαντίδης Ευάγγελος, Οικουμενικό Πατριαρχείο και πολιτικές δυνάμεις, Πατριαρχικόν Ίδρυμα πατερικών μελετών